

Борис Черкас

«Самаро-Орельський» улус Золотої Орди

Ця стаття присвячена проблемам дослідження адміністративної структури Золотої Орди. Ми намагаємось реконструювати одну з областей-тумен держави Джучи та висуваємо гіпотезу, що ця область містилася в міжріччі Дніпро, Сула, Орель, Сіверський Донець. У зв'язку з тим, що історичні джерела не донесли до сьогодні самоназву улусу, ми змушені поки називати його умовно за географічним принципом «самаро-орельський».

Цей тумен був заснований у 40–50 рр. XIII ст. на місці кіпчакської орди. Під час завоювання Тамерлана правитель улусу Актау разом з підданими мігрував на захід до Туреччини. В XV ст. ця область періодично використовувалася татарським населенням для кочування. В 1455 р. київський князь Семен приєднав даний регіон до своїх володінь.

Ключові слова: Золота Орда, держава Джучи, тумен, «самаро-орельська» область.

Эта статья посвящена проблемам изучения административной структуры Золотой Орды. Мы пытаемся реконструировать одну из областей-туменов государства Джучидов и выдвигаем гипотезу, что эта область располагалась в междуречье Днепр, Сула, Орель, Северский Донец. В связи с тем, что исторические источники не донесли на сегодня самоназвание улуса, мы вынуждены пока называть его условно за географическим принципом «самаро-орельский».

Этот тумен был основан в 40–50 рр. XIII в. на месте кипчакской орды. Во время завоевания Тамерлана правитель улуса Актау вместе с подданными мигрировал на запад в Турцию. В XV в. эта область периодически использовалась татарским населением для кочевания. В 1455 г. киевский князь Семен присоединил данный регион к своим владениям.

Ключевые слова: Золотая Орда, государство Джучидов, тумен, «самаро-орельская» область.

This article is dedicated to the problems of the administrative structure the Golden Horde. We try to reconstruct one region-tumen of Jochi's state. I have a suggestion that this region was located between Dnipro, Sula, Orel, Seversky Donets rivers. As so historical sources have not reported its name, we have call this region provisionally „samaro-orelski“.

This tumen was created in the 40'–50's years of XIII century on the place of kipchak's horde. During Tamerlan conquest, his aldermen Aktau escaped with his people to the west to Turkey. In the XV century this lands periodically was used by tatars as residents. In 1455 year Kyiv's prince Semen attached this region to his principality.

Keywords: Golden Horde, Jochi's state, tumen, „samaro-orelski“ region.

В даній роботі ми продовжуємо серію публікацій статей присвячених адміністративно-територіальному устрою Монгольської імперії і її правонаступника — Золотої Орди (Улуса Джучи) на території сучасної України.

Завоювання території обумовлювало створення новою владою адміністративно-територіального устрою, який відповідав би її інтересам і традиціям. Передусім це диктувалося військово-мобілізаційними цілями. Відповідно, основною одиницею стає тьма (тумен) — область, здатна виставити десять тисяч вояків. Щоправда, у процесі завоювання Чингізиди не вдавалися до кардинальних змін в адміністративному устрої своїх нових підданих. Адже їм потрібні були в першу чергу їжа, припаси і новобранці. Причому, в умовах військових походів усе це було необхідно отримувати дуже швидко. Але вже по закінченню Західного походу відбулася «обласна реформа». Передусім вона стосувалася територій, де мешкали кочовики: половецькі орди і чорні клобуки. Це було закономірним явищем, оскільки розселення кочовиків чітко прив'язане до економічних можливостей земель та щільності їх заселення. Відповідно, нарізаючи землі для своїх огланів, нойонів, емірів, каанів, влада виходила з уже наявного стану речей. У той же час князівства, де переважало осіле населення, передусім руське і аланське, хоча й мали перспективу втратити землі, зручні для кочування, проте їх існуванню у вигляді окремих областей ніщо не загрозувало. Щоправда, певні зміни сталися всередині їхніх феодалних володінь.

Беручи до уваги, що спочатку, принаймі, до 1245 р., державний кордон Монгольської імперії проходив по Дніпру, першим улусом на території України був «Лівобережний». Слід відзначити, що титул Мауці як правителя крила не заперечує і наявності під його владою окремого улусу. Те, що така територіально-адміністративна одиниця існувала, видно із повідомлення П. Карпіні. Останній, згадуючи Мауці, відзначає не лише його високий статус щодо інших Чингізидів, але й вказує на конкретні межі володіння: «а з іншого боку (Дніпра — *Б. Ч.*) по тих степах кочував Мауці»¹. Існування такої великої області цілком вписувалося у контекст тодішньої політики монголів. Слід було якнайшвидше взяти під контроль нові землі, населення яких ще не було в повній мірі підкорене, а сусіди становили небезпеку. Саме велика адміністративна одиниця була в змозі справитися з такими загрозами.

¹ Иоанн де Плано-Карпини. — СПб, 1911. — С. 48.

Після створення 1245–1246 рр. на Правобережжі улусу Курумиши, і по мірі зміцнення його позицій, інкорпорації в політичну структуру імперії Київщини і Чернігово-Сіверських князівств (чому сприяло і знищення тамтешньої владної верхівки) і поступового відновлення їх військового потенціалу, достатнього для відбиття нападів литовців, улус Мауці перетворився з прикордонного на внутрішній. Вже у 50-х рр. XIII ст. під час війни з Данилом Галицьким згадується лише Курумиши². Причому, це не свідчить про необізнаність літописця. Так, В. Рубрук 1253 р., подорожуючи з Криму до Каракоруму, також не бачив великого улусу від Дніпра до Дона. Для нього уособленням монгольської влади був кримський темник Скатай³. Таким чином, можна констатувати, що вже у 50-х рр. улус Мауці як окрема адміністративно-територіальна одиниця перестав існувати. На переломі XIII–XIV ст. нараховувалося декілька областей, які виникли на його місці. Принаймні, саме такий висновок напрашується з опису війни Ногая і Тохти, що міститься у Рукнеддіна Бейбарса⁴. Згідно з цим джерелом, Маджи, Судун, Утрадж, Акбуга, Тайта, «керівники, що підпорядкувалися» Ногаю, перейшли на бік Тохти, що дозволило йому підійти до Дніпра. При цьому, коли вони були на боці Ногая, той атакував Тохту на Сіверському Дінці⁵. Отже, як бачимо, йдеться про емірів, чий володіння розташовувалися між цими двома річками, тобто у минулому належали Мауці. Щодо кількості туменів, які вони представляли, важко сказати, чи всі вони були емірами-темниками. Адже східний автор міг називати прізвища з огляду на статус і впливовість цих осіб. Наприклад, військо, яке вони виставляли, нараховувало тридцять тисяч вояків. Зрозуміло, що насправді тумени не завжди мали постійний «уставний» склад. Проте, слід зауважити, що арабські автори також навряд чи визначали чисельність війська, виходячи з реєстру. Швидше за все, за основу вони брали кількість туменів. Наприклад, чисельність військ в тих же джерелах нащадків Ногая та Курумиші подавалася саме за такою ознакою.

В іншому сюжеті, присвяченому подорожі Ібн Баттута 1334 р., коли він супроводжував дружину (хатунь) хана Узбека Баялунь до її батька в Константинополь, маршрут подорожі пролягав з Сарая на Увек, до Криму, а вже звідти вздовж узбережжя Чорного моря до Царгорода⁶. Хоча Баттута і не дав опису земель, які тоді проїхав, проте зазначив, що «кожен емір в цьому краї супроводжував хатунь з військом своїм до останньої межі своєї ділянки»⁷. З цього напрашується висновок про чималу кількість областей, які проїхала

² Котляр М.Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. — К., 2010. — С. 251–252.

³ Вильгельм де Рубрук. — СПб, 1911. — С. 81.

⁴ Рукнеддин Бейбарс // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды (СМИЗО). Извлечения из сочинений арабских, собранные Тизенгаузенем В.Г. — Санкт-Петербург, 1884. — Т. 1. — С. 113.

⁵ Там же. — С. 111, 113.

⁶ Ибн Баттута // СМИЗО. — Т. 1. — С. 302–305.

⁷ Там же. — С. 303.

хатунь. Більш точні відомості знаходимо вже за часів Мамаю. На Куликовську битву 1380 р. він прийшов «з усіма князями ординськими». Тут треба зазначити, що землі, у яких порядкував Мамай, лежали між Дніпром і Доном. Водночас приволзькі терени вже з 1379 р. перебували під рукою Токтамиша⁸. Під час самої битви з Мамаєм було «три темних (темників — Б.Ч.) князя». Отже, ці дані засвідчують існування принаймні трьох улусів між Дніпром і Доном. Вже за Токтамиша на тих же землях бачимо огланів Бек-Булата, Бек-Ярика, Таш-Тимура, князів Актау і сина Мамаю. У джерелах вони виступають окремими командирами і їхні імена пов'язуються з певними територіями. Але вже з опису плундрування крила Мувала Тимуром, видно, що тут було три тьми: Бек-Ярика, Таш-Тимура і князя Актау⁹. Причому, в османському джерелі зазначається, що Актау стояв на чолі тумену¹⁰. Улуси, які наслідували область Мауці, не виникли після його розформування. Ймовірно, це були тумени, на які поділялася «лівобережна» область. Це видно на прикладі Солхатської тьми¹¹. З'ясувавши загальну картину з лівобережними улусами, спробуємо більш детально, наскільки це дозволяє джерельна база, зупинитися на одному з них, що містився в міжріччі річок Самара — Ореля.

Опис походу Тамерлана на крило Мувала дає змогу уточнити кордони придніпровських улусів. Після зруйнування Увека Тимур спустився на південь. В області «Юлуклук-Вазуклук» з'єднався з частинами, що рухалися з Північного Кавказу¹². Дуже ймовірно, що тут йдеться про річку Бузулук (приток Хопра), яка якраз знаходиться південно-західніше Увека. Якщо наше припущення вірне, то подальший шлях мав пройти південніше Тихої Сосни, через Оскіл. Сіверський Донець правитель Мавераннахра міг перейти поблизу ординського міста біля сучасного Ізюму¹³. Звідси він і потрапив в улус Манкерман, де правив Бек-Ярик (утік на схід). Події відбувалися влітку, коли кочовики піднімалися на північні пасовиська. Це означає, що Бек-Ярик мав перебувати біля витоків Ворскли, Псла чи Сейму. Наступними жертвами Тамерлана стали землі Таш-Тимура і Актау. Їх населення також рятувалося

⁸ *Миргалеев И.М.* Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. — Казань, 2003. — С. 59.

⁹ Низам-ад-дин Шами // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды (СМИЗО). Извлечение из персидских сочинений, собранные Тизенгаузенем В.Г. — Москва-Ленинград, 1941. — Т. 2. — С. 121; Шереф-ад-дин Йезди // СМИЗО. — Т. 2 — С. 179.

¹⁰ *Орель Десей.* Обоснование Актава из Золотой Орды в Оттоманской империи // Золотоордынская цивилизация. — Вып. 3. — Казань, 2010. — С. 202–209.

¹¹ Сюжет по Солхатський тьмі перебуває в дружі.

¹² Низам-ад-дин Шами // СМИЗО. — Т. 2. — С. 121.

¹³ *Крупа Т.Н.* Размышления историка о постройке крепости на горе Кремянец в период правления хана Узбека // Альманах Изюмщины. — Вып. 2. — Изюм, 2008. — С. 38–45.

втечею. Причому, його шлях проліг на захід, на правий берег Дніпра до володінь Хурмадая¹⁴. В обох випадках золотоординська аристократія не сховалася під захистом київських стін. Вочевидь, Тамерлану вдалося їх відрізати від міста. Те, що Таш-Тимур з Актау втекли на Правобережжя, де правив їхній ворог Хурмадай, пояснюється географічними особливостями регіону. Дніпро нижче Ворскли робить дугу. Вочевидь, вони перебували південніше цієї річкової дуги, тож були прижаті Тимуром до дніпровського берега. Невипадково в описі подій постійно фігурує Дніпро. В той же час Таш-Тимур і Актау не могли знаходитися вище Самари (у цьому випадку вони перейшли б річку в районі володінь Коріатовичів).

В минулій своїй статті ми вже висловили гіпотезу, що кордон улусу Манкерман слід шукати від Дніпра по Ворсклі; далі між її верхньою течією і Сеймом, можливо, доходячи до Бистої Сосни. З огляду на вже означені області в степовій і лісостеповій частинах Лівобережної України (Манкерман і Солхатська тьма), третій улус слід шукати саме між Ворсклою і Овечою Водою. У 1478 р. кримський хан Менглі-Гірей писав до київського воєводи Ходкевича, що взимку «столичні улуси до Орелі і Самари прийти мають»¹⁵. Отже, пасовиська в цьому регіоні були достатньо багатими, щоб прогудувати кочовий домен Золотої Орди. Ф. Шабульдо, дослідивши так званих «Семенових людей», дійшов висновку, що саме регіон Орелі-Самари становив окрему область, яку періодично тримали в XV ст. Саїд-Ахмат, Хаджи-Гірей I, Семен Олелькович (Київський), і повернення якої категорично вимагав Менглі-Гірей I¹⁶. Співставляючи повідомлення джерел про подорож Данила Романовича і П. Карпіні, можна зробити висновок, що Мауці кочував південніше їхнього маршруту. В той же час П. Карпіні нічого не пише про Крим під час відвідування його ставки на зворотньому шляху. Отже, напрошується висновок, що Мауці мешкав на території Самаро-Орельського улусу.

В іспанському джерелі першої половини XIV ст. зазначено, що на узбережжі Чорного моря між Дніпром і Кримом знаходиться місто Підея. Причому, там сказано, що воно було «столицею королівства», яке в свою чергу знаходилось у васальній залежності від хана Узбека¹⁷. На картах-портоланах справді є топонім Підея. І. Фоменко, аналізуючи згадки Підеї на портоланах, дійшов висновку, що мова йде про «гарну гавань», а також

¹⁴ Низам-ад-дин Шами // СМІЗО. — Т. 2. — С. 121; Шереф-ад-дин Йезди // СМІЗО. — Т. 2 — С. 179.

¹⁵ Biblioteka Narodowa. — Biblioteka Czartoryskich. — Teki Naruzewicza t. 20 (6475). — № 102. — S. 427.

¹⁶ Шабульдо Ф.М. «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века // Ruthenica. — К., 2010. — Т. IX. — С. 57–73.

¹⁷ El Libro del conocimiento de todos los reinos. Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies Tempe. — Arizona, 1999. — S. 96.

засвідчив наявність тут будівельного лісу¹⁸. Археологи локалізують в навколишніх теренах чимало курганів і могильників. Проте нам невідомі факти, які підтверджували б існування тут залишків міста. Вочевидь, за місто автором було прийнято кочову ставку татарського еміра чи оглана. Наприклад, В. Рубрук описує ставку Скатая: «здалося, що назустріч мені рухається велике місто»¹⁹. Взявши до уваги, що іспанське джерело називає Підеа королівством і ставить його на сходинку нижче від Узбека, вважаємо, що мова йде саме про тьму. Власне, слід мати на увазі і ту обставину, що для того, аби європеєць сприйняв Підеа за місто, там мав знаходитися двір місцевого можновладця і чимала кількість населення. При цьому мова не могла йти про Солхатську тьму, оскільки в джерелі далі описується Крим вже без прив'язки до Підеї. Таким чином, бачимо, що ставка правителя «самаро-орельської» тьми, чи одне з її місць перебування, знаходилася на узбережжі моря.

На середину XIV ст. цей улус був під контролем роду Киятів, з якого походив Мамай. Цей же князь, вочевидь, очолював улус. Саме тут у плавнях знаходилася його столиця, відома на XVII ст. як «городок Мамаев Сарай»²⁰, а сучасним археологам як городище Великі Кучугури чи Кінські Води²¹, яке, згідно з теорією А. Григор'єва, мало назву «Орда»²². З цього часу улус з провінційного починає набувати статусу столичного. Так, протягом двадцяти років існування «Мамаєвої Орди» саме тут перебував її політичний центр. Характерно, що Токтамиш, взявши під контроль всю державу, періодично відкочовував у цей регіон. Напередодні битви на Ворсклі 1399 р. в «Самаро-Орельському» улусі перебувала орда Тимур-Кутлука. За часів протистояння ВКЛ і Золотої Орди (Едигея) на цих теренах надовго не міг закріпитися ніхто. У 20-х рр. улус контролювався Улуг-Мухаммедом, і він щорічно прикочовував сюди²³. Пізніше цю область на двадцять років привласнив Саїд-Ахмат. Після його поразки 1455 р. вона відійшла до Київського князівства, але навряд чи могла уникати вторгнень тієї чи іншої орди. Тому і в

¹⁸ *Фоменко И.К.* Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье конец XIII–XVII в. — Москва, 2007; *Martyniuk A.* Die Mongolen im Bild. — Hamburg, 2002. — С. 114.

¹⁹ Вильгельм де Рубрук... — С. 82.

²⁰ Книга Большому Чертежу / Подгот. к печати и ред. К.Н. Сербиной. — Москва–Ленинград, 1950. — С. 111.

²¹ *Сльніков М.В.* Золотоординські міста на території запорізького краю. — [Б. м.], [Б. г.]. — С. 163.

²² *Григорьев А.П.* Историческая география Золотой Орды: местоположение городов, их наименования // Тюркологический сборник, 2006. — Москва, 2007. — С. 117–121.

²³ «От вже на протязі одного-двох (останніх) років для зимування ми прикочовуємо до Озю» (*Зайцев И.* Между Москвой и Стамбулом. Джучидские государства, Москва и Османская империя (начало XV — первая половина XVI вв.). — Москва, 2004. — С. 58).

попередженні Менглі-Гірея I згадка про переміщення улусів не є чимось незвичайним.

Розташування на торгових шляхах і внутрішнє розташування Самаро-Орельського улусу неабияк сприяли росту населення і збагаченню його еліти. Археологічні знахідки дають багатий матеріал²⁴. Сприятливо на рівні життя позначалися багаті пасовиська, особливо в зимову пору року. Це видно з листів Улуг-Мухаммеда²⁵ і Менглі-Гірея I²⁶. В документах кінця XVII ст. зазначається, що пасовиська вздовж Орелі, а також між цією річкою і Ворсклою, були поживними і придатними для випасу худоби цілий рік. Пасовиська на Самарі, особливо по її правому берегу, більшу частину року могли прогодувати велику кількість коней і овець. Що ж до питної води, то нею ці терени були забезпечені достатньо протягом року. Питання впливу Ногаєвої війни 1299–1301 рр. і чуми 1352 р. залишається відкритим. Сумнівним є і вторгнення на територію улусу литовських військ, враховуючи загалом союзницькі чи нейтральні стосунки Мамай як з Ольгердом, так і з Ягайлом. Перші зафіксовані у джерелах демографічні потрясіння датовані 1380–1381 рр. Тоді, згідно з хронікою Абд ал-Гаффара Кирими частина місцевого населення з сином Мамай відкочувала на правий берег Дніпра²⁷. 1395 р. улус було понищено військом Тамерлана. Частина населення знову відійшла на Правобережжя, і на цей раз назавжди²⁸. Проте про повне запустіння регіону мова не йшла. Так, наприклад, на початку XV ст. генуезька родина Сенарга викупила у татар фортифіковане містечко Леріки-Локум Іліціс, стародавнє Олешня²⁹. З цього факту видно, що тут продовжують мешкати люди, функціонує господарське життя, розвиваються власницькі відносини, без яких не відбувся б сам факт купівлі-продажу. В ході протистояння Вітовта і Едигея край міг втратити більшість населення, але за часів Саїд-Ахмата, очевидно, відбувається зростання кількості людей. Невипадково Менглі-Гірей так вперто вимагав повернення «Семенових людей».

На заході кордон улусу проходив по Дніпру. У повідомленнях про відхід місцевого кочового населення на правий берег це подається, як екстраординарна подія. Північним кордоном мала слугувати Ворскла, не випадково саме на ній відбулася зустріч військ Вітовта-Токтамиша і Тимур-Кутлука-Едигея. Південна ж межа, з огляду на вищезгадану

²⁴ Єльніков М.В. Назв. праця. — С. 162–166.

²⁵ Зайцев И. Указ. соч. — С. 58.

²⁶ Teki Narushewicza t. 20 (6475). — № 102. — S. 427.

²⁷ Миргалеев И.М. «Черный человек» Мамай // Мамай. Опыт историографической антологии. — Казань, 2010. — С. 193.

²⁸ Низам-ад-дин Шами // СМІЗО. — Т. 2. — С. 121; Шереф-ад-дин Йезди // СМІЗО. — Т. 2 — С. 179; Орель Десеї. Указ. соч. — С. 202–209; Зайцев И. Указ. соч. — С. 52.

²⁹ Quirini-Popławska D. Włoski handel Czarnomorskimi niewolnikami w późnym średniowieczu. — Kraków, 2002. — S. 111.

Підею, можливо, йшла по узбережжю Чорного моря. Далі вона могла підніматися до Овечої Води чи навіть Кінських Вод. Східний кордон мав співпадати з кордоном крила Мувала, який проходив по Сіверському Дінцю.

Золота Орда мала чітку адміністративно-територіальну структуру. Первісна основа, закладена ще на початку утворення Улусу Джучи, і його розширення за рахунок європейських територій, виявилася настільки ефективною, що без суттєвих змін проіснувала майже до XV ст. Розмежування областей на території сучасної України настільки відповідало природно-географічним особливостям земель, що під час активного наступу ВКЛ у XIV–XV ст. ця держава «ковтала» улуси цілком і протягом тривалого часу зберігала їх первинні кордони. Однією з причин такого функціонального розподілу областей було те, що Чингізиди при їх створенні керувалися наявною ситуацією. Фактично ординці перетворювали на тьми державні утворення завойованих народів. Особливістю ж територіальної структури Золотої Орди на теренах сучасної України було те, що ці землі були розділені на дві частини: степові райони відносилися до крила Мувала, а осілі — до «царського» домену.